

Ewa Prusicka-Kolcon

*Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji
Zabytków w Lublinie*

LOKALIZACJA RODOWEJ SIEDZIBY ZAMOYSKICH NA SKOKÓWCE W ŚWIETLE PLANÓW I MAP Z 2 POŁ. XVIII I POCZ. XIX W.

Dyskusja na temat lokalizacji najstarszej siedziby Zamoyskich – dworu na Skokówce, w której urodził się późniejszy hetman i kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski – trwa w środowisku naukowym już od prawie trzydziestu lat. Źródła pisane nigdy jednoznacznie nie określiły jej położenia. Po krótkim okresie funkcjonowania szybko popadła w niepamięć na rzecz nowo powstałego miasta Zamościa i nowej rezydencji, zbudowanej w obrębie jego murów. Do lat 80-tych XX w. dwór na Skokówce utożsamiany był z kopcem ziemnym o nazwie Zamczysko, położonym w dzielnicy Zamościa o tej samej nazwie. Badania archeologiczne przeprowadzone na stanowisku w latach 1982-86 pod kierunkiem Ireny Kutylowskiej z Katedry Archeologii UMCS w Lublinie wykluczyły Zamczysko jako pozostałość najstarszego dworu Zamoyskich i wykazały, że istniała w tym miejscu, znana z przekazów pisanych, willa podmiejska II ordynata - Tomasza Zamoyskiego, zbudowana w latach 1628-33 i zniszczona w 1648 r. W obrębie Zamczyska nie znaleziono starszych relikwów zabudowy, a willa powstała na tzw. surowym korzeniu¹.

Z kolei hipoteza stworzona przez pracowników Politechniki Krakowskiej: Wiktora Zina, Andrzeja Kadłuczka i Macieja Pawlickiego o lokalizacji najstarszej siedziby Zamoyskich w miejscu obecnej rezydencji (pałacu), zbudowanej w obrębie miasta Zamościa², nie posiada wystarczających argumentów. Głoszony przez badaczy pogląd o kontynuacji zabudowy, tj. rozbudowy średniowiecznego dworu murowanego w typie wieżowym w nowoczesny renesansowy pałac, nie ma uzasadnienia choćby z tego względu, że najstarsze źródła dotyczące Zamościa wyraźnie podkreślają istnienie dwóch, położonych od siebie w pewnej odległości obiektów: starego dworu na Skokówce usytuowanego na wyspie i nowego pałacu położonego na stałym, sąsiednim lądzie, włączonego w granice miasta Zamościa³. Argumentacja o rzekomym przebiegu w średniowieczu rzeki Łabuńki (Kalinowicy) przez teren dzisiejszego Starego Miasta i istnienia fosy pomiędzy obecnym pałacem⁴, a resztą miasta, co two-

¹ I. Kutylowska, *Podmiejska rezydencja Zamoyskich na Zamczysku w Zamościu*, „Prace i Materiały Zamojskie”, t. 2:1989, s. 178-190.

² W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu Zamoyskiego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, R. 16: 1982, s. 215-225.

³ *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku*, oprac. R. Szczygieł, Lublin 1980.

⁴ W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, op.cit., s. 219 oraz rys. 2; B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczkańskie Zamościa. Problemy ochrony*. Kraków 1999, s. 19 oraz ryc. 2.

rzyłoby w ten sposób wyspę, nie ma z kolei uzasadnienia w wynikach badań archeologicznych. Wykazują one bowiem wysoki poziom lessowego calca na terenie Starego Miasta oraz brak warstwy zasypiskowej o stosunkowo dużej miąższości, która musiałaby powstać w czasie wyrównywania starego koryta rzeki lub fosy pod budowę miasta⁵. W koncepcji M. Pawlickiego, W. Zina i A. Kadłuczki fundatorami murowanej wieży byli Ostrowscy – właściciele Skokówki do 1517 r. Tymczasem wiemy, że zarówno Ostrowscy jak i Feliks Zamoyski – dziad hetmana (akcentowany przez Jana Zamoyskiego w dokumentach jako faktyczny fundator dworu na Skokówce), nie byli wystarczająco bogaci, aby wystawić okazałą, murowaną siedzibę. Murowane wieżowe siedziby, były w średniowieczu kosztownymi inwestycjami o dużej wymowie prestiżowej. Takie obiekty wznosili władcy oraz najbogatsi dostojnicy świeccy i kościelni. Tymczasem oba rody: Ostrorogowie i Zamoyscy byli w tym czasie drobną, kilkuwioskową szlachtą, przybyłą z ubogiego Mazowsza. Również bardzo ważnym argumentem przemawiającym na niekorzyść hipotezy jest brak wzmianki na temat dworu na Skokówce w lustracji ziemi chełmskiej województwa ruskiego z 1564-1565 r.⁶ Gdyby na Skokówce stała wówczas okazała siedziba lub przynajmniej zrujnowany, murowany obiekt, wspomniano by o tym niewątpliwie, bowiem w dokumencie tym wymienione zostały wszystkie ważniejsze obiekty obronne, a przede wszystkim wszystkie tego typu dwory murowane.

Jeszcze jedna hipoteza, mówiąca o lokalizacji dworu Zamoyskich w pobliskiej wsi Żdanów, która od 1517 r. należała do Zamoyskich, została negatywnie zweryfikowana badaniami archeologicznymi. Hipoteza powstała w związku z zapisem źródłowym mówiącym o tym, że przed 1458 r. od swojego brata Jakuba ze Żdanowa ówczesny właściciel Skokówki – Niemierza ze Skokowic⁷ wziął w zastaw tzw. Ostrowie (wyspę?), a wiadomo, że dwór na Skokówce nie leżał na stałym lądzie. Trudno wskazać z braku źródeł, czy zastaw ten został zwrócony, czy też pozostał w rękach Niemierzy i czy przejęli go Miłkołaj i Feliks Zamoyscy obejmując w 1517 r. Żdanów i Skokówkę na stałe. Nie jest również znana dokładna lokalizacja Ostrowia. W czasie badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1992-94 przez autorkę niniejszego artykułu w Żdanowie na terenie browaru Ordynacji Zamoyskiej, zbudowanego w latach 1775-1791, poszukiwano starszej zabudowy. Browar bowiem został wystawiony na lekkim wyniesieniu terenowym wśród podmokłych łąk, niegdyś oblanym wodą rzeki Topornicy, które stworzyły w ten sposób małą wysepkę. Ba-

⁵ M.in. T. Nawroński, *Zamość – Stare Miasto. Nadzory archeologiczne*, t. I – II. Zamość 1980, dokumentacja w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie; Tenże, *Zamość – Rynek Wielki*. Dokumentacja z badań archeologicznych, Zamość 1979, dokumentacja w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie; A. Witkowski, *Stare Miasto. Blok IX*. Zamość 1987, dokumentacja w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie.

⁶ K. Chłapowski, H. Żytkiewicz, *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełzkiego: 1564 - 1565. Cz. 1*, Warszawa - Łódź 1992; Ci sami, *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełzkiego: 1564 - 1565. Cz. 2*, Warszawa 2001.

⁷ Nazwa *Skokowice* funkcjonuje w najstarszych dokumentach dotyczących wsi Skokówka.

dania archeologiczne ujawniły, poza kamiennie-ceglanymi fundamentami browaru i zabytkami pradziejowymi, średniowieczny obiekt, ale małych rozmiarów, najpewniej niewielką drewnianą chatę. Nie zarejestrowano śladów wałów obronnych, ani innych, niż XVIII-wieczne, relikwów murów⁸. Podobne wyniki pozyskano na stanowisku w Żdanowie podczas wznowionych w 2008 r. badań A. Urbańskiego z Muzeum Zamojskiego⁹.

Źródłami archiwalnymi, zupełnie dotąd niewykorzystanymi do poznania lokalizacji dworu na Skokówce, są przekazy kartograficzne. O ile te najstarsze, z XVI i XVII w. nie mogą nam nic lub prawie nic na ten temat powiedzieć, młodsze mapy, zwłaszcza z czasów zaboru austriackiego, sporządzone z dużą dokładnością, zawierają niezwykle wartościowe treści.

W Archiwum Wojennym w Wiedniu przechowywany jest wyjątkowo cenny dokument - plan Zamościa datowany na 1777 rok¹⁰. Jest on jednym z kilku oryginalnych map i planów Zamościa przechowywanych w archiwum wiedeńskim, sporządzonych w okresie zaboru austriackiego, który był dla naszych ziem niekorzystny pod względem politycznym i ekonomicznym, ale bardzo twórczy na polu kartografii.

Interesujący nas dokument nosi tytuł: *Plan von der Festung Novi Zamosc in dem Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klaftern liegende Gegend*, co w polskim tłumaczeniu należy rozumieć: *Plan twierdzy Nowy Zamość w Królestwie Galicji wraz z wokół niej samej od 6 do 700 sążni leżącymi okolicami*. Plan o wymiarach ok. 200x200 cm, został wykonany na papierze w skali 1:1700. Jest wielobarwny, sporządzony z niezwykłą dokładnością i precyzją. Jego autorem jest austriacki inżynier kapitan Haillmann¹¹.

W ukazanym na przekazie kartograficznym rozplanowaniu przestrzennym Zamościa zwraca uwagę kilka szczegółów. Stoi przede wszystkim wiele budynków dziś już nieistniejących, m.in. klasztor Reformatorów przy obecnym kościele św. Katarzyny, kościół ormiański, klasztor Bazylianów przy obecnym kościele św. Stanisława Kostki. Wiele parceli w obrębie miasta jest jeszcze niezamieszkałych. Zaskakuje też znaczny w tym czasie rozwój przedmieść Zamościa, określonych jako *Lubliner Vorstadt* (Przedmieście Lubelskie), *Lemberger Vorstadt* (Przedmieście Lwowskie), *Vor Stadt* (Przed Miastem) – dziś

⁸ E. Prusicka, *Żdanów, st. 1, gm. Zamość, woj. zamojskie*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1991”, Warszawa 1997, s. 138-139; Ta sama, *Badania wykopaliskowe browaru Ordynacji Zamojskiej na stan. 1 w Żdanowie, gm. Zamość*. [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1993 roku*, Biała Podlaska 1994, s. 111-115.

⁹ Inf. ustne A. Urbańskiego, dyrektora Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

¹⁰ Archiwum Wojenne, Wiedeń, sygn. G1k 159-3. Mikrofilm planu przechowywany jest w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie Pracownia Terenowa w Zamościu.

¹¹ Na dokument ten, jako potencjalne źródło do poznania lokalizacji najstarszej siedziby na Skokówce zwróciła już uwagę Bogumiła Sawa (B. Sawa, *Gdzie ten zameczek w Skokówce i pałacyk w Krasnymbrzegu?*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 1-2: 2002, s. 68-75), jednak z niezrozumiałych powodów w miejscu dzisiejszej rotundy lokalizuje zarówno pierwszy dwór Zamoyskich jak i willę Tomasza Zamoyskiego na Krasnymbrzegu, której lokalizacja na terenie dzisiejszej dzielnicy Zamczysko znana jest już z badań I. Kutylowskiej.

Osiedle Podgroble, oraz *Neuwalder Vorstadt* (Przedmieście Nowy Las) – obecnie południowo-zachodnia część Osiedla Planty i *Skierwiszower Vorstadt* (Przedmieście Skierbieszowskie) – obecnie tereny położone na północny-wschód od twierdzy (północna część Osiedla Planty). Z wielką dokładnością wyrysowane są poszczególne parcele i budynki, przebieg ulic i cieków wodnych, a nawet stan zadrzewienia terenu. Najcenniejsze w dokumencie jest to, że widoczny jest jeszcze zarys pierwotnych fortyfikacji, zaprojektowanych przez Bernarda Moranda. Zamość i jego przedmieścia przedstawione są bowiem w okresie przed wielką modernizacją miasta przez Korpus Inżynierów Wojskowych pod dowództwem gen. L. Mallet-Malletskiego na silną twierdzę, która miała miejsce w latach 1809-1813 oraz 1821-31. Modernizacja ta w dużym stopniu przekształciła przestrzeń twierdzy poprzez poszerzenie fortyfikacji ziemnych uzupełnionych kazamatami, wzniesienie nowych bram Lwowskiej, Lubelskiej i potężnych nadszańców. Dużym przeobrażeniem uległy przede wszystkim tereny przylegające do twierdzy. Utworzono bowiem wolne przedpole wokół fortyfikacji na odległość 1200 m przez wyburzenie bliskich przedmieść i przesiedlenie ich mieszkańców do nowo rozplanowanych: Nowej Osady przy trakcie lwowskim oraz Przedmieścia Lubelskiego przy trakcie lubelskim, a co jest najistotniejsze dla naszych dalszych rozważań, zagospodarowano południowe przedpole twierdzy poprzez budowę działobitni w kształcie rotundy¹².

Wracając do bardzo dokładnie i szczegółowo wykonanego planu z 1777 r., należy przyjrzeć się jednemu elementowi, który jest zlokalizowany na wspomnianym już, południowym przedpolu miasta, w miejscu późniejszej rotundy, określony w dokumencie jako *alte Schantze*, tj. *stare szance (okopy)*. Założenie obronne, jak wynika z nazwy, położone jest na wyspie, usytuowanej na Wielkiej Zalewie nazwanej tu *Obere Teicht* (Wielki Staw). Wyspa, podpisana jako *Insul Kempa* (Wyspa Kempa) składa się z czterech mniejszych wysepek, ale niewątpliwie stanowiła jedną całość, co widać na innych przekazach kartograficznych z tego czasu, a na zmiany jej zarysów niewątpliwie decydujący wpływ miał zmieniający się poziom wód w Wielkiej Zalewie. Na największej z wysepek *Insuli Kempa* znajdują się ogrody w formie regularnie, pod kątem prostym, przecinających się alei drzew lub krzewów (ogród spacerowy?). Wspomniane *alte Schantze* zlokalizowane są na najmniejszej wysepce, wysuniętej najbardziej na południe, o powierzchni nieznacznie powyżej hektara. Założenie obronne kształtem zbliżone jest do kwadratu o wymiarach około 100 X 100 m. Widoczne są zarysy dobrze zachowanych wałów ziemnych od strony północnej i zachodniej, nieco gorzej od wschodniej, słabo lub prawie wcale od południowej. W narożniku północno-wschodnim fortyfikacji ziemnych zachowała się narożna basteja (?). W obrębie wałów nie istnieje już żadna zabudowa – obiekt zatem najwyraźniej od dawna jest opuszczony i nie użytkowany.

Zarys fortyfikacji ziemnych na wyspie położonej w obrębie Wielkiej Zalewy, został powtórzony na dwu innych mapach z 2 połowy XVIII wieku oraz na planie z 1809 r. Pierwsza z map, nieco wcześniejsza od wyżej opisanej, po-

¹² J. Feduszka, *Twierdze Modlin. Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego*, Lublin 1999, s. 102-103.

chodzi z 1774 roku. Opatrzona została tytułem: *Zamość z przedmieściami i przyległościami, podług prawdziwego położenia, w roku 1774 na mapie okazany*. Autor mapy jest nieznany. Wykonana została w skali 1:7800, na formacie o wymiarach 58x43 cm. Jej oryginał przechowywany był przed II wojną światową w zbiorach Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie, obecnie jest zaginiony. Kopię mapy znamy z pracy Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza na temat twierdzy Zamość¹³. Mapa rejestruje wyspę o nazwie *Кепа*, a na jej południowym skraju z racji mniejszej dokładności mapy, tylko najlepiej zachowaną część założenia obronnego, tj. wały ziemne od strony północnej, północno-zachodniej i północno-wschodniej.

Druga mapa, opisana jako *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, tzn. *Mapa Królestwa Galicji i Lodomerii*¹⁴, wykonana została w latach 1779-1783 przez Kwatermistrzostwo Sztabu Generalnego Armii Austriackiej pod kierunkiem inżyniera-geodety ppłka Fryderyka von Miega. Sporządzono ją w skali 1:28800 na arkuszu o wymiarach 24x16 cali wiedeńskich (632x421 mm)¹⁵, który jest jednym z 413 arkuszy wykonanych w tym czasie dla terenów Galicji i Lodomerii. Oryginał mapy przechowywany jest obecnie w Archiwum Wojennym w Wiedniu¹⁶. Skala mapy również wymusiła mniej dokładne przedstawienie miasta i jego przedmieść, niemniej jednak i tu została na Wielkiej Zalewie zaznaczona wyspa, której kształt nie odbiega od jej zarysów przedstawionych na mapach z lat 1774 i 1777. W południowej części wyspy również zostały zaznaczone ślady fortyfikacji ziemnych, dobrze czytelne jedynie od stron północnej, zachodniej i wschodniej. Chociaż założenie obronne nie zostało podpisane, jednak na podstawie analizy porównawczej dwóch wyżej opisanych przekazów kartograficznych możemy być pewni, że chodzi cały czas o ten sam obiekt. Z mapy F. von Miega wynika również, że interesujący nas obiekt obronny na wyspie na pewno nie ma żadnego związku z innym, notowanym w źródłach założeniem obronnym – willą podmiejską *na Krasnymbrzegu*, powstałą w latach 1628-1633 z fundacji II ordynata Tomasza Zamoyskiego, zniszczoną przez wojska Bohdana Chmielnickiego w 1648 r. Na mapie tej bowiem, na południowy-wschód od twierdzy i interesującej nas wyspy, zostały wyraźnie zaznaczone zarysy tego założenia, tj. istniejące jeszcze wówczas linie fortyfikacji i fundamentów pałacu, które zaopatrzone podpisem *Zamszitko*

¹³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936, s. 132, poz. 8, s. 67, ryc. 27; *Studium historyczno-urbanistyczne do planu rewaloryzacji Zamościa*, praca zbiorowa pod red. K. Majewskiego, PKZ Lublin 1977, poz. 6, il. 5; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa z XVII-XX wieku /w:/ Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, praca zbiorowa pod red. J. Kowalczyka, Lublin 1980, s. 262.

¹⁴ Określenie Lodomeria to zlatynizowana nazwa księstwa włodzimierskiego, używana w nazwie zaboru austriackiego (Królestwo Galicji i Lodomerii). Pokrywa się z obszarem zachodniej części historycznego Wołynia.

¹⁵ Mapa zwana jest „józefińską” - od imienia cesarza Józefa II. Większa część ziem habsburskich została skartowana w czasach panowania cesarzowej Marii Teresy. Mimo to nazwę dokumentu przyjęto od imienia cesarza Józefa II, który w 1795 r. wydał rozporządzenie przeprowadzenia pierwszego pomiaru katastralnego.

¹⁶ Archiwum Wojenne, Wiedeń, sygn. rkps B. IXa 390. Mikrofilm mapy znajduje się w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie, sekcja 203.

(Zamczysko). Jak wspomniano już we wstępie, obiekt ten został zidentyfikowany i dokładnie zrekonstruowany podczas badań archeologicznych przeprowadzonych przez I. Kutylowską¹⁷. Jednocześnie prace badawcze ujawniły dużą dokładność, wiarygodność i kompletność treści mapy Miega, którą zresztą podkreślają badacze kartografii austriackiej¹⁸, bowiem rekonstrukcja archeologiczna *Zamczyska* w niczym nie odbiega od zarysów nakreślonych przez kartografa.

Do omówienia pozostaje jeszcze jeden przekaz kartograficzny, wykonany w 1809 r. przez Marcina Ciołkowskiego w skali ok. 1:6000. Dokument został sporządzony na papierze o wymiarach 55,0x40,5 cm, jest wielobarwny, zaopatrzonego w legendę. Został podpisany jako *Plan de la prise d'assaut de la place Zamość dans la nuit du 19 au 20 du mois de mai 1809 par les troupes polonaises*, co należy tłumaczyć: *Plan zajęcia szturmem [placu] Zamościa w nocy z 19 na 20 maja 1809 roku przez oddziały polskie*. Jego oryginał przechowywany jest w zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Krakowie¹⁹, natomiast kopię znamy z opracowania S. Herbsta i J. Zachwatowicza²⁰. Plan ukazuje Zamość i jego przedmieścia w czasie skutecznego szturm wojsk polskich pod dowództwem ks. Józefa Poniatowskiego na twierdzę bronioną przez Austriaków. Jest to okres tuż przed wielką modernizacją dokonaną przez gen. Mallet-Malletskiego, a więc ostatni moment aby przyjrzeć się nie przekształconemu jeszcze przez nowe dzieła obronne otoczeniu twierdzy. Tym razem na jej południowym przedpolu widzimy dwa obiekty: pierwszy, w pewnym oddaleniu od twierdzy i podpisany jako *Vieux Chateaux*, tj. stary zamek; drugi, położony bliżej miasta i podpisany jako *Ancienne redoute Swedois*, co należy rozumieć: starożytna reduta szwedzka. Obiekt o nazwie stary zamek możemy najprawdopodobniej interpretować jako pozostałości fortyfikacji villi podmiejskiej Tomasza Zamoyskiego, znanej nam już z mapy F. von Miega. Zarys fortyfikacji villi na mapie z 1809 r. znacznie jednak odbiega od przekazu kartograficznego z XVIII w. i wyników badań archeologicznych. Wiele do myślenia daje również miejsce lokalizacji obiektu. Mianowicie według skali mapy obiekt ten znajduje się w odległości około 900 m od murów miasta, gdy w rzeczywistości *Zamczysko* położone jest około 1500 m w linii prostej od twierdzy. Jeszcze więcej do myślenia daje obiekt określony jako reduta szwedzka. Położony jest w okolicach dzisiejszej rotundy, na małej wyspie – jednej z kilku rozsianych w widłach rzek Łabuńki i Topornicy. Lokalizacja, powierzchnia i kształt założenia wskazują, że można je łączyć ze znanym już z mapy 1777 r. obiektem określonym jako *alte Schantze*. Powierzchnia obiektu wynosząca około hektara nie pozwala jednak interpretować założenia jako reduty, która w historii architektury obronnej znana jest jako dzieło małych roz-

¹⁷ I. Kutylowska, *op.cit.*, s. 178-190.

¹⁸ W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa w akwarelach i rysunkach Jana Pawła Lelewela*, Kraków 1997, s. 40.

¹⁹ WAP Kraków, sygn. Zam. 8; negatyw PP PKZ Lublin nr 19666 obecnie w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie.

²⁰ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 132, poz. 15.

miarów²¹. Wydaje się również, że nie było żadnych podstaw do tego, aby na naturalnie bronionym przez Wielką Zalewę terenie budować dodatkowe dzieło obronne dla twierdzy i to tak dużych rozmiarów. Również wejście na teren rzekomej reduty od strony południowej lub bardziej południowo-zachodniej jest niezrozumiałe. Sugeruje bowiem jej odwróconą funkcję, tj. ostrzeliwanie twierdzy, a wiemy skądinąd, że Szwedzi podczas oblężenia 1656 r. przebywali pod Zamościem zaledwie kilka dni, tj. od 25 lutego do 1 marca²², zatem nie mieliby czasu i potrzeby budować tak rozległego dzieła obronnego.

Jak wobec tego można interpretować obiekt obronny zaznaczany jeszcze do końca XVIII wieku jako *alte Schantze*, na pocz. XIX w. jako *starożytna reduta szwedzka*, położony około 600 m w linii prostej na południe od twierdzy, na wyspie określanej jako *Kępa* lub *Kempa*, w miejscu dzisiejszej rotundy? Na pewno musiał on powstać co najmniej przed 1582 rokiem, kiedy od południa twierdzy powstała tzw. Wielka Zalewa, kryjąc pod wodą znaczny obszar położony między rzekami Wieprzec (dawna nazwa Topornicy) i Kalinowica (dawna nazwa Łabuńki). Od 1582 r. nie było już bowiem potrzeby budowania w tym miejscu dodatkowych obiektów obronnych, a gdyby powstały one w celu obrony przed Szwedami lub zostały zbudowane przez Szwedów dla ataku na twierdzę, austriacki kartograf nie omieszkałby tego zanotować. Na mapie z 1777 r., gdzie użył określenia *alte Schantze*, skrupulatnie, dla odróżnienia, podpisał bowiem inne okopy w formie podłużnych wałów ziemnych, położone na wschód od twierdzy, jako *alte schwedische Schantze* (stare szwedzkie okopy). Zostały one wykonane podczas skutecznej obrony Zamościa i jego wschodnich przedmieść przed Szwedami w połowie XVII wieku²³. Natomiast użyta na mapie z 1809 r. nazwa *starożytna reduta szwedzka* wynika bądź to z niewiedzy, bądź ówczesnej mentalności, która kazała nazywać wszystkie niezidentyfikowane w terenie wały ziemne – szwedzkimi okopami, wałami itp.

Wyspa, zwana *Kempą* (*Kepą*), niewątpliwie jeszcze przed powstaniem Wielkiej Zalewy była miejscem naturalnie obronnym jako wyniesienie wśród podmokłych łąk między rozlewiskami dwu rzek. Jej kształt tylko nieznacznie się zmieniał w zależności od poziomu otaczającej wody, co dokładnie rejestrowali kartografowie. Wielka Zalewa zatarła też ślady dojazdu do *Kępy*, który najprawdopodobniej biegł w kierunku stałego lądu na południu, a zarazem do drogi dojazdowej do Żdanowa²⁴, gdzie przed powstaniem Zamościa, znajdowała się siedziba parafii, stał kościół parafialny, w którym znaleźli wieczny spoczynek przodkowie Jana Zamoyskiego: matka, babka i dziad Feliks²⁵.

²¹ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków 2002, s. 544.

²² A. Kersten, *W czasach najazdu szwedzkiego [w:] Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, pod red. A. Koprukowniaka i A. A. Witusika, Lublin 1980, s. 37-39.

²³ B. Sroczyńska, *Zamość w XIX stuleciu*, „Konserwatorska Teka Zamojska”, Warszawa – Zamość 1986, s. 54.

²⁴ Wspomniana wcześniej grobla szczebrzeska została usypana w trakcie zakładania miasta, jako początek traktu biegnącego od Bramy Szczebrzeskiej w kierunku Szczebrzeszyna.

²⁵ J. A. Wadowski, *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899-1900, s. 117-118; K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa w dobie przed lokacją na prawie niemieck-*

Interpretując przede wszystkim bardzo dokładny przekaz kartograficzny z 1777 r. najistotniejsza jest forma założenia o nazwie *alte Schantze*, położonego na południowym krańcu wyspy. Jest to niewątpliwie dzieło obronne, jak wskazuje już sam podpis, w kształcie czworoboku zbliżonego do kwadratu, z wałami ziemnymi i najpewniej pierwotnie z czterema bastcjami (?) w narożach, przy czym do XVIII w. zachowała się tylko jedna. Opierając się na całym szeregu analogicznych przykładach opisanych w literaturze przedmiotu²⁶ możemy stwierdzić, że forma o tym kształcie i powierzchni jednoznacznie nawiązuje do założeń dworskich we wczesnym okresie nowożytnym, w których najważniejszym elementem był dwór i zabudowania dworskie zlokalizowane w zamkniętym (stąd częsta nazwa w źródłach pisanych – zamek), obronnym, najczęściej czworobocznym obwodzie fortyfikacji ziemnych. Dwór, przeważnie drewniany, usytuowany w naturalnie obronnym miejscu, dodatkowo wzmocniony wałami, to typowy w tym czasie przykład siedziby średniozamożnej szlachty, jaką byli wówczas m.in. przodkowie Jana Zamoyskiego.

Zgodnie z przekazami pisany, w obrębie fortyfikacji ziemnych zaznaczonych na interesujących nas planach i mapach z 2 poł. XVIII w. i pocz. XIX w. nie mamy prawa poszukiwać jakichkolwiek zabudowań, bowiem dwór i niewątpliwie budynki jemu towarzyszące, nie istniały już w tym czasie – zostały rozebrane jeszcze za czasów założyciela miasta. Historia samego dworu na Skokówce była stosunkowo krótka. Jak wskazuje tekst ułożony przez samego hetmana z przeznaczeniem na projektowaną Bramę Szczebrzeską²⁷ oraz tekst Uczynienia Ordynacji Zamojskiej z 1589 r.²⁸, dwór został zbudowany przez jego dziada Feliksa Zamoyskiego, co musiało nastąpić po 1514 r. lub, co jest bardziej prawdopodobne, w 1517 r., albo krótko po tej dacie. Mianowicie kłopoty finansowe Niemierzów-Ostrowskich doprowadziły do tego, że w 1513 r. Jan Niemierza-Ostrowski oddał m.in. Skokówkę w zastaw Janowi Strusiowi z Komarowa, który w roku następnym przekazał swe prawa do sum zastawnych na wsi Mikołajowi Zamoyskiemu, kanonikowi krakowskiemu. Ostatecznie w 1517 r. Jan Niemierza-Ostrowski, zrzekł się zadłużonych dóbr Skokówka, Żdanów, Kalinowice i połowy Pniowa na rzecz braci Mikołaja i Feliksa Zamoyskich za kwotę 1.000 florenów. W związku z tym, że Mikołaj dość aktywnie uczestniczył w życiu dworskim, kościelnym i politycznym kraju, właściwy ster rządów w nowo nabytych włościach spoczął w rękach jego brata Feliksa, ówczesnego wojskiego bełskiego i łowczego chełmskiego, ograniczającego się do działalności politycznej i ekonomicznej na forum regionalnym²⁹.

kim (1450-1580), „Rozprawy Historyczne Towarzystwa naukowego Warszawskiego”, t.1: 1921/22, z. 4, s. 14-16, 22.

²⁶ m.in. piszą o tym: L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004, s. 158-183; L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001; I. Rolska-Boruch, *Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500-1700*, Lublin 1999; E. Prusicka-Kołcon, *Fortalicjum w Typinie*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, Nr 3-4 (76-77): 2003, s. 113-115.

²⁷ J. Kowalczyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego*. Warszawa 2005, s. 64, 66.

²⁸ *Statuta Ordynacji Zamojskiej od roku 1589 do 1848*, Warszawa 1902, s. 12.

²⁹ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa...*, s. 16; *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej. Spisy*, oprac. H. Gmiterek i R. Szczygieł, Kórnik 1992, nr 408, 1131.

Z tych zawilości dotyczących spraw własnościowych pojawia się szereg wątpliwości co do datacji wielokrotnie wzmiankowanej przez heraldyków i historyków skutecznej obrony dworu przed Tatarami przez "sługę" Zamoyskich - Ścibora z Sitańca: ...[Feliks Zamoyski] u Skokówek ojczyzny swej, zagon niemały Tatarów poraził przez sługę swego Ścibora z Sitańca, którego tam był zostawił, sam jechawszy na Bełż...³⁰. Tę wiadomość powtarzali następni autorzy, ustalając datę niszczycielskiego najazdu tatarskiego na 1516 r.³¹ Data owa jest najprawdopodobniej mylna, ze względu na to, iż Skokówka nie była wówczas jeszcze pełną własnością Zamoyskich, którzy przed rokiem 1517 (czyli datą pełnego przejęcia dóbr) nie ryzykowaliby z pewnością podjęcia w tylko zastawionych dobrach bądź co bądź poważnej "inwestycji", jaką była budowa dużego rodowego dworu obronnego. Bardziej byłoby to możliwym, gdyby datę obrony dworu przesunąć o trzy lata, czyli na rok 1519, kiedy na ziemi czerwonoruskie spadł potężny najazd czambułów tatarskich przed klęską sokalską wojsk polskich³², lub jeszcze później. Pewne jest, że w czasie najazdu tatarskiego zniszczona została wieś, poważnie ucierpiał dwór. Potwierdzeniem upadku siedziby Zamoyskich na Skokówce jest mandat króla Stefana Batorego z 11 lutego 1580 r., w którym czytamy: ...zaczem dom jego [tj. Jana Zamoyskiego] w imieniu dziedzicznym Skokowkach prawie iest zniszczały y w niwecz się obrócił, który on musi z niemałą pracą y nakładem odnawiać y budować...³³. Mowa o tym jest również w tekście Uczynienia Ordynacji Zamojskiej z 1589 r.: ...z zamkiem Skokówka, dawniej w tychże dobrach będącym, zrujnowanym...³⁴. Zatem poważnie zniszczony za czasów Feliksa Zamoyskiego dwór egzystował przez następne lata przechodząc w ręce jego syna – Stanisława, a następnie wnuka Jana, kanclerza i hetmana.

Godna uwagi jest informacja podana przez M. Stworzyńskiego, według której Jan Zamoyski zanim zdecydował się na ostateczną lokalizację miasta Zamościa, nosił się z zamiarem wystawienia w Skokówce na miejscu zrujnowanego obiektu drewnianego - nowego, już murowanego zamku lub pałacu i nawet w 1578 roku rozpoczęto jego budowę, ale w 1582 r. zmienił swoje plany. Nieukończoną budowlę rozebrano, zaś materiał stąd uzyskany posłużył do wystawienia pierwszego budynku murowanego w nowozakładanym mieście –

³⁰ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584, s. 259. (reprint 1858 r.)

³¹ S. Duńczewski, *Herbarz wielu domów Korony Polskiej y W. X. Litewskiego, dla niezupelnego opisanja, albo odpuszczenia, y wielu odmiennosci nieprzyzwoitych, za dawnych y poźniejszych autorów, herby z rodowitością wyrażających, nie mało dotąd ukrzywdzonych, zebraniem wielu familii we dwa tomy, częściami rzeczzone...*, Kraków 1757, t. I, s. 191; J. Zubrzycki, *Zamość w sztuce*, "Tekka Zamojska", R. 4:1921, nr 3-4, s. 55; K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa...*, s. 17-18; Tenże, *Sitańscy herbu Nałęcz na pograniczu chełmsko-bełskim w XV i XVI wieku*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t.6: 1921/23, s. 146; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, red. F. Sulimirski, Warszawa 1880-1895, t. XIV, s. 376.

³² Zob. S. Herbst, *Bitwa pod Sokalem 2.VIII.1519 r.*, (w:) tegoż, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, Warszawa 1978, s. 296.

³³ *Mandat królewski do poddanych starostwa zamechskiego*. Archiwum Jana Zamoyskiego, t. 2, s. 392.

³⁴ *Statuta Ordynacyi...*, s. 12.

infułatki³⁵. Zamoyski marzył o okazałej i obszernej siedzibie, której nie mogła zapewnić ograniczona powierzchnią wyspa. Gdy w jego planach budowlanych pojawiło się miasto, szukanie innego miejsca na realizację tak ambitnych planów budowlanych stało się wręcz koniecznością.

Wszystkie te okoliczności zdecydowały, że ostatecznie Jan Zamoyski nie odbudował rodowej siedziby na wyspie i, jak czytamy w Przywileju Lokacyjnym Zamościa z 1580 r., wystawił *in*szy nowy zamek z kamienia i cegły, na stałej sąsiedniej ziemi, naprzeciwko tego zamku starego, około grobli stawowej³⁶, w obrębie fortyfikacji, ściśle zespolony z miastem idealnym. Fortyfikacje ziemne dworu, nie zostały do końca rozebrane, były pamiątką rodową, która istniała przez kolejne stulecia. Miejsce dawnego dworu pozostawione na ubożu historii, wyłączone z działań budowlanych i innych wydarzeń nie wymieniały już źródła pisane przez kolejne stulecia. Gdy Zamość znalazł się pod zaborem austriackim, od 1815 r. pod rosyjskim i kiedy w 1821 r. ostatecznie podpisany został układ z ordynacją o upaństwowieniu miasta, rozpoczęła się jego modernizacja na potężną twierdzę. Naturalna obronność miejsca na jej południowym przedpolu została wykorzystana przez gen. J. Mallet-Malletskiego, który zbudował tu ziemną lunetę³⁷, a następnie w latach 1821-31 wystawił na jej miejsce nowoczesne jak na owe czasy dzieło obronne – działobitnię w formie rotundy, połączone groblą z murami twierdzy Zamość. Być może właśnie z powodu „utwardzenia” oraz ufortyfikowania tego miejsca pod lokalizację dworu w czasach Feliksa Zamoyskiego i z powodu największej wyniosłości terenu wyspy, fortyfikator zdecydował się na umiejscowienie rotundy właśnie w tym miejscu. Wydaje się ono nieprzypadkowe i to nie tylko ze względów militarnych, ale przede wszystkim praktycznych.

³⁵ M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej 1834 roku*. Rękopis nr 1815 w BOZ BN, k. 177 (mps w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie); A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572-1605)*, Lwów 1935.

³⁶ *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku*, oprac. R. Szczygieł, Lublin 1980.

³⁷ Luneta według projektu gen. Mallet-Malletskiego zaznaczona została m.in. na planach: *Plan de la place de Zamość pour servir au Rapport dressé le 1 Mai 1817 sur la Situation de la Place*, wykonanym 4 V 1817 r. przez Malletskiego, Le Directeur du Génie, Général de Brigade i [Jana Pawła] Lelewela, oryg. w zbiorach kartograficznych AGAD w Warszawie, sygn. 94-2, repr. w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i dokumentacji Zabytków w Lublinie; oraz *Plan twierdzy Zamość*, wykonanym 13 VIII 1818 r. przez gen. Jodko, oryg. w zbiorach kartograficznych AGAD w Warszawie, sygn. 57-23, ark.1, repr. w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie.